

MAÜ
PRESS

Artuklu Kaime

Rentier Devlet Teorisi Çerçevesinde Enerji Bağımlılığı ve Rejim İstikrarı: Kazakistan ve Azerbaycan Politikalarının KarşılaştırmasıHüseyin ALTINTAŞ | <https://orcid.org/0009-0000-2064-2578> | E-Posta: altintashuseyin16@gmail.com

Bursa Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Bursa, Türkiye

Geliş Tarihi 11.02.2026
Kabul Tarihi 23.03.2026
Yayın Tarihi 31.03.2026**Atıf Bilgisi**Altıntaş, H. (2026). Rentier Devlet Teorisi Çerçevesinde Enerji Bağımlılığı ve Rejim İstikrarı: Kazakistan ve Azerbaycan Politikalarının Karşılaştırması. Artuklu Kaime, 17, 19-43. <https://doi.org/10.55119/artuklukaime.1886474>**Öz**

Enerji, günümüz uluslararası sisteminde devletlerin ekonomik büyümesini, dış politika yönelimlerini ve rejim istikrarını şekillendiren temel bir unsur haline gelmiştir. Enerji gelirlerine dayalı ekonomilerde bu kaynaklar, yalnızca kalkınmanın değil, aynı zamanda siyasal meşruiyetin ve istikrarın da belirleyicisidir. Bu çalışma, Rentier Devlet Teorisi çerçevesinde Kazakistan ve Azerbaycan örneklerini karşılaştırmalı olarak ele almakta; enerji bağımlılığı ile rejim istikrarı arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Azerbaycan, enerji gelirlerini merkezî kontrol altında toplayarak “dağıtım temelli istikrar” modeli geliştirirken; Kazakistan, yabancı yatırımlar ve ekonomik çeşitlendirme politikalarıyla “kalkınma odaklı pragmatik” bir yaklaşım benimsemektedir. Nitel araştırma ve süreç analizi yöntemleriyle yürütülen bu çalışma, enerji politikalarının her iki ülkede de rentier devlet yapısını güçlendirdiğini, ancak istikrarın niteliğini farklılaştırdığını ortaya koymaktadır. Böylece enerji, yalnızca ekonomik bir girdi değil, aynı zamanda bölgesel güvenlik, yönetim ve siyasal sürdürülebilirliğin merkezinde yer alan stratejik bir unsur olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Enerji Politikaları, Rentier Devlet, Azerbaycan ve Kazakistan, Enerji Bağımlılığı.**Öne Çıkanlar**

- Azerbaycan ve Kazakistan’da petrol ve doğalgaz gelirlerine dayalı rentier devlet yapısı, ekonomik dönüşümden ziyade rejim istikrarını ve siyasal sürekliliği sağlamaya yönelik bir mekanizma olarak işlemektedir.
- Azerbaycan’da enerji gelirleri, merkezî devlet kontrolü altında yönetilmekte; sosyal harcamalar ve stratejik projeler aracılığıyla siyasal meşruiyet ve rejim devamlılığı güçlendirilmektedir.

Rentier Devlet Teorisi Çerçevesinde Enerji Bağımlılığı ve Rejim İstikrarı: Kazakistan ve Azerbaycan Politikalarının Karşılaştırması • 20

- Kazakistan'da enerji gelirleri, yabancı sermaye çekme, kontrollü piyasa reformları ve sınırlı ekonomik çeşitlendirme politikalarıyla ilişkilendirilerek daha esnek bir rentier yönetim modeli ortaya koymaktadır.
- Her iki ülkede de enerji kaynakları, yalnızca ekonomik büyümenin değil, aynı zamanda dış politika tercihleri ve jeopolitik dengeleme stratejilerinin temel belirleyicilerinden biri olmaktadır.
- Devlet merkezli ekonomik yapı ve enerji rantına dayalı yönetim anlayışı, Azerbaycan ve Kazakistan'da kurumsal hesap verebilirliği sınırlamakta ve uzun vadeli siyasal dönüşümün önünde yapısal bir engel oluşturmaktadır.

Energy Dependence and Regime Stability within the Framework of Rentier State Theory: A Comparative Analysis of Kazakhstan and Azerbaijan

Hüseyin ALTINTAŞ | <https://orcid.org/0009-0000-2064-2578> | E-Mail: altintashuseyin16@gmail.com

Bursa Technical University, Faculty of Humanities and Social Sciences,
Department of International Relations, Bursa, Türkiye

Abstract

Energy has become a key factor shaping the economic growth, foreign policy orientations, and regime stability of states in today's international system. In rent-dependent economies, energy resources determine not only development but also political legitimacy and stability. This study analyzes the cases of Kazakhstan and Azerbaijan within the framework of the Rentier State Theory, focusing on the relationship between energy dependence and regime stability. Azerbaijan has developed a "distribution-based stability" model by maintaining centralized control over its energy revenues, while Kazakhstan follows a "development-oriented pragmatic" approach through foreign investments and economic diversification policies. Conducted through a qualitative and process-tracing methodology, the research reveals that energy policies in both countries reinforce rentier state structures, yet shape the nature of stability differently. Consequently, energy is evaluated not merely as an economic input but as a strategic element at the core of regional security, governance, and political sustainability.

Keywords: Energy Policies, Rentier State, Azerbaijan and Kazakhstan, Energy Dependence, Regime Stability.

Highlights

- In Azerbaijan and Kazakhstan, the rentier state structure based on oil and natural gas revenues functions as a mechanism aimed at ensuring regime stability and political continuity rather than economic transformation.
- In Azerbaijan, energy revenues are managed under centralized state control, with political legitimacy and regime continuity reinforced through social spending and strategic projects.
- In Kazakhstan, energy revenues are associated with attracting foreign capital, controlled market reforms, and limited economic diversification policies, resulting in a more flexible model of rentier governance.
- In both countries, energy resources constitute a key determinant not only of economic growth but also of foreign policy preferences and geopolitical balancing strategies.
- The state-centered economic structure and rent-based governance approach limit institutional accountability in Azerbaijan and Kazakhstan and represent a structural obstacle to long-term political transformation.

Citation

Altıntaş, H. (2026). Energy Dependence and Regime Stability within the Framework of Rentier State Theory: A Comparative Analysis of Kazakhstan and Azerbaijan.

Rentier Devlet Teorisi Çerçevesinde Enerji Bağımlılığı ve Rejim İstikrarı:
Kazakistan ve Azerbaycan Politikalarının Karşılaştırması • 22

Artuklu Kaime, 17, 19–43. <https://doi.org/10.55119/artuklukaime.1886474>

Date of Submission	11.02.2026
Date of Acceptance	23.03.2026
Date of Publication	31.03.2026

Giriş

Enerji, günümüz uluslararası sisteminde devletlerin ekonomik büyümelerini, güç dengelerini ve dış politika stratejilerini belirleyen en temel unsurlardan biri haline gelmiştir. Ancak enerji, yalnızca ekonomik bir girdi değil; aynı zamanda devletler arası güvenlik ilişkilerini, diplomatik yönelimleri ve stratejik ittifakları şekillendiren bir güç aracıdır. Bu nedenle enerji kaynaklarının kontrolü, devletlerin uluslararası alandaki konumlarını, meşruiyetlerini ve etki kapasitelerini doğrudan belirlemektedir. Özellikle enerji gelirlerine dayalı ekonomilere sahip devletlerde, enerji yalnızca ekonomik kalkınmanın değil siyasal istikrarın da anahtarı haline gelmektedir. Bu çerçevede Rentier Devlet Teorisi, enerji bağımlılığı ile rejim istikrarı arasındaki ilişkiyi anlamak için önemli bir teorik zemin sunmakta; Kazakistan ve Azerbaycan örnekleri de bu ilişkinin somut biçimde gözlemlenebileceği iki kritik vaka olarak öne çıkmaktadır. Rentier Devlet Teorisi'nin öngördüğü biçimiyle, enerji gelirlerinin devletin ekonomik ve siyasal yapısındaki merkezi rolü, bu ülkelerde rantıye karakterli yönetim biçimlerinin güçlenmesine zemin hazırlamaktadır (A.A. Казанцев, 2022). Bu çerçevede temel soru şudur: Enerji gelirlerine dayalı ekonomik yapı, Kazakistan ve Azerbaycan'da rejim istikrarını güçlendiren mekanizmalar ile uzun vadede siyasal ve kurumsal dönüşümü sınırlayan dinamikler arasındaki ilişkiyi hangi yollarla şekillendirmektedir?

Azerbaycan, enerji gelirlerini devletin merkezî kontrolü altında toplayarak siyasal istikrarı koruma yönünde güçlü bir mekanizma geliştirmiştir. Devlet, petrol ve doğalgaz gelirlerini SOCAR gibi kamu kurumları aracılığıyla yönetmekte ve bu gelirlerin bir kısmını sosyal harcamalar yoluyla halka dağıtarak rejim istikrarını pekiştirmektedir. Bu durum, Rentier Devlet Teorisi'nin öngördüğü “dağıtım yoluyla meşruiyet” modeline oldukça yakındır. Kazakistan ise enerji gelirlerinin büyük kısmını yabancı yatırımlarla elde etmekte ve ekonomik çeşitliliğe yönelik politikalar geliştirmeye çalışmaktadır. Ancak burada da gelirlerin yönetimi büyük ölçüde merkezi otoritenin kontrolünde kalmakta bu da rejimin uzun süreli istikrarını sağlamakla birlikte demokratikleşme dinamiklerini sınırlamaktadır (ФРАНКЕ, ГАВРИЧ, Г, & АЛІАКБАРОВ, 2010). Rentier Devlet Teorisi açısından değerlendirildiğinde, Azerbaycan enerji gelirlerini rejim istikrarının bir garantörü olarak kullanırken Kazakistan bu gelirleri kısmen ekonomik reformlara yönlendirerek uzun vadede bağımlılığı azaltma eğilimindedir. Dolayısıyla, iki ülkenin enerji politikaları benzer bir rant temeline dayansa da rejim istikrarı üzerindeki etkileri bakımından farklı yönelimler sergilemektedir: Azerbaycan'da “kontrollü istikrar”, Kazakistan'da ise “kalkınma odaklı pragmatizm” öne çıkmaktadır. Enerji bağımlılığı perspektifinden bakıldığında ise; her iki ülke de petrol ve doğalgaz ihracatına yüksek düzeyde bağımlıdır. Bu bağımlılık, rentier devletlerde öngörülen gibi ekonomik gelirlerin birbirine bağlı olmasına yol açmakta; rejimler, enerji gelirleri sayesinde toplumsal taleplerin baskısını azaltabilmektedir.

Mevcut literatür, Azerbaycan ve Kazakistan'ın enerji politikalarının, bölgesel enerji güvenliği ve jeopolitik dengedeki stratejik önemini ortaya koymaktadır. Seçkin Köstem'in (2016) “The Power of the Quiet? Turkey's Central Asia Strategy” başlıklı çalışması, Türkiye'nin Orta Asya ve Hazar bölgesine yönelik stratejilerini analiz ederek enerji kaynaklarının yönetiminin bölgesel etki ve rejim istikrarı açısından önemini vurgulamaktadır. Benzer şekilde, Bahar Özsoy, Esra Banu Sipahi ve Yusuf Sayın'ın (2022) “Orta Asya'da enerji politikaları ve küresel rekabet bağlamında Türkiye'nin rolü üzerine bir değerlendirme” başlıklı çalışmaları, enerji piyasalarındaki küresel rekabet bağlamında Orta Asya ülkelerinin enerji politikalarını ve stratejik işbirliklerini ele alarak,

enerji altyapısı ve ticaretin devletlerin bağımsızlık ve istikrar üzerindeki etkisini tartışmaktadır. Benjamin Smith'in (2004) "Oil wealth and regime survival in the developing world, 1960-1999" başlıklı çalışması, petrol gelirlerinin devlet kurumları üzerindeki etkisinin tek tip ve sabit olmadığını vurgulayarak rentier devlet literatüründe farklı enerji yönetimi modellerinin rejim istikrarı ve kurumsal kapasite üzerindeki değişken sonuçlarını ortaya koymaktadır (Hlavac, 2010). Bu perspektif, Azerbaycan ve Kazakistan örneklerinde enerji gelirlerinin ekonomik ve siyasal etkilerini analiz ederken teorik bir zemin sağlamaktadır. Mustafa İlbaş'ın (2023) "Türk birliği yolunda Türk dünyası enerji işbirliği" adlı çalışması ise, Türk Devletleri Teşkilatı çerçevesinde geliştirilen enerji politikalarının üye ülkeler açısından stratejik fırsatlar sunduğunu ve enerji çeşitlendirmesi ile sürdürülebilirliğin sağlanmasının önemini vurgulamaktadır. Bu literatür, Azerbaycan ve Kazakistan'ın enerji politikalarının, bölgesel enerji güvenliği ve jeopolitik dengedeki stratejik önemini net bir şekilde ortaya koymaktadır. Her iki ülke, sahip oldukları petrol ve doğalgaz kaynaklarını uluslararası enerji piyasalarına ulaştırmadaki merkezi konumları ile ekonomik büyüme ve siyasi istikrarlarını doğrudan şekillendirmektedir. Bu durum, rentier devlet yapısı bağlamında enerji gelirlerinin devletin ekonomik ve politik yapısındaki kritik rolünü ve rejim istikrarını pekiştirmedeki etkisini gözler önüne sermektedir. Rentier devlet teorisine göre, enerji veya doğal kaynak gelirlerine yüksek derecede bağımlı ülkelerde devlet, bu gelirleri hem ekonomik kalkınmayı desteklemek hem de toplumsal ve siyasi kontrolü sağlamak için kullanmaktadır (ИИмат, 2013). Buna rağmen, Azerbaycan ve Kazakistan'ın enerji politikaları ve bu politikaların rentier devlet yapısı ile rejim istikrarı üzerindeki etkilerini karşılaştırmalı olarak ele alan akademik çalışmalar hâlâ sınırlıdır. Bu alandaki başlıca zorluklar, ülkelerin enerji politikalarının hızlı değişim göstermesi ve ekonomik ile siyasi dinamiklerinin birbirine sıkı sıkıya bağlı olmasıdır. Bu bağlamda, çalışmamız mevcut literatürdeki bu boşlukları doldurmayı ve Azerbaycan ile Kazakistan'ın enerji bağımlılığı ve rentier devlet yapısının rejim istikrarına etkileri arasındaki ilişkiye dair yeni analizler sunmayı amaçlamaktadır.

Bu çalışma, Azerbaycan ve Kazakistan arasındaki enerji politikalarını nitel bir yaklaşımla ve süreç analizi yöntemiyle incelemektedir. Araştırmada, her iki ülkenin enerji politikalarının iç yapısı, enerji altyapı projeleri ve bölgesel işbirlikleri üzerinden değerlendirilmiştir. Bu yaklaşım, enerji gelirlerinin hangi kurumsal ve siyasal mekanizmalar aracılığıyla rejim istikrarını desteklediğini, uzun vadeli demokratikleşme ve kurumsal bağımsızlık üzerinde nasıl sınırlamalar oluşturduğunu değerlendirmeye olanak sağlamaktadır. Çalışmada ikincil kaynaklardan (akademik literatür, raporlar, resmi belgeler) yararlanılmış hem İngilizce hem de Türkçe literatür taranarak bölgedeki enerji yönetimi ve diplomatik ilişkilerin çok boyutlu yapısı analiz edilmiştir. Çalışma ayrıca; Azerbaycan ve Kazakistan'ın enerji politikalarının uzun vadeli gelişim potansiyelini ve bu politikaların rentier devlet yapısının rejim istikrarı üzerindeki etkilerini ortaya koyarak bölgesel enerji dinamiklerini daha iyi anlamaya olanak tanımaktadır. Böylece, enerji politikaları aracılığıyla sağlanan ekonomik ve siyasi istikrarın iki ülkenin bölgesel ve küresel enerji piyasalarındaki stratejik konumlarını nasıl etkilediğine dair kapsamlı bir değerlendirme sunulmaktadır.

Çalışmamızın birinci bölümünde Rentier Devlet Teorisi'nin temel çerçevesi ele alınacaktır. Bu bölümde rentier devlet teorisinin temel unsurları, enerji gelirlerinin devlet yapısı ve siyasi istikrara etkileri detaylı olarak tartışılacaktır. Enerji gelirlerinin ekonomik ve siyasi süreçlerde oynadığı belirleyici rol bu bölümde ortaya konacaktır. İkinci bölümde, enerji politikaları incelenecektir. Petrol ve doğalgazın ekonomik ve stratejik önemi, enerji altyapısı ve ihracat stratejileri, Azerbaycan ve Kazakistan

bağlamında ele alınacak; enerji kaynaklarının yönetim biçimleri ve enerji projeleri değerlendirilecektir. Üçüncü bölümde, uluslararası rekabet ve Orta Asya'nın konumu analiz edilecektir. Bölgesel enerji aktörleri ve jeopolitik dengeler ve dış politika ilişkileri tartışılacak, iki ülkenin enerji kaynaklarının uluslararası enerji piyasalarındaki stratejik rolü ortaya konacaktır. Dördüncü bölümde, Kazakistan'ın enerji politikası ve rejim istikrarı ele alınacaktır. Bu bölümde enerji gelirlerinin yönetimi, ekonomik çeşitlendirme stratejileri ve rejim istikrarını destekleyen mekanizmalar detaylı biçimde incelenecektir. Beşinci bölümde, Azerbaycan'ın enerji politikası ve rejim istikrarı değerlendirilecektir. Petrol ve doğalgaz gelirlerinin merkezi yönetimi, enerji projeleri ve bu projelerin rejim istikrarına etkisi detaylı bir şekilde ele alınacaktır. Altıncı bölümde, Kazakistan ve Azerbaycan politikalarının karşılaştırılması yapılacaktır. Bu bölümde enerjiye dayalı ekonomik yapı ve rentierlik düzeyi, rejim istikrarı ve siyasal yapı, dış politika ve enerji diplomasisi ile jeopolitik denge, rant temelli istikrarın sınırları, Türk Devletleri Teşkilatı ve bölgesel enerji işbirliği ile karşılaştırmalı değerlendirme alt başlıkları altında analiz edilecektir.

Bu kapsamda çalışma, Azerbaycan ve Kazakistan'ın enerji politikalarını yalnızca ekonomik veya jeopolitik bir mesele olarak değil; enerji bağımlılığı ve rentier devlet yapısının rejim istikrarı üzerindeki etkileri bağlamında kritik bir stratejik güvenlik olarak ele almayı amaçlamaktadır.

1. Rentier Devlet Teorisi'nin Temel Çerçevesi

Rentier Devlet Teorisi, temelde devletin gelir kaynaklarının üretim süreçlerinden değil dışsal rantlardan özellikle doğal kaynak ihracatından elde edilmesinin siyasal, toplumsal ve ekonomik yapılar üzerindeki etkilerini açıklamayı amaçlar. Benjamin Smith (2004), Mahdavy ve Delacroix'un perspektiflerini temel alarak, petrol gelirlerinin devlet kurumları üzerindeki etkisinin tek tip ve sabit olmadığını vurgulamış; özellikle enerji ihracatına dayalı dışsal rantların, farklı ülkelerde hem kısa vadeli rejim istikrarını güçlendirebildiğini hem de uzun vadede toplumsal ve kurumsal dönüşüm üzerinde sınırlayıcı etkiler yaratabileceğini göstermiştir. Bu yaklaşım, rentier devlet teorisinin birinci kuşaktan ikinci kuşağa evrimi sürecinde, 1960'lardan 1990'lara kadar gelişen farklı devlet modellerinin ekonomik ve siyasal sonuçlarını analiz etmek için teorik bir zemin oluşturmaktadır (Yamada, 2020). Ross (2001), enerji ihracatına dayalı petrol gelirlerinin demokratikleşme üzerindeki etkilerini inceleyerek, yüksek petrol gelirlerinin özellikle gelişmekte olan ülkelerde siyasal liberalizasyonu sınırlayabileceğini ve yönetici elitlerin toplumsal talepler karşısındaki hesap verebilirliğini azaltabileceğini göstermiştir. Bu bulgu, Mahdavy (1970) ve Delacroix (1980'ler) ile Smith'in (2004) çalışmalarını tamamlayarak, rentier devletlerin ekonomik ve siyasal yapı üzerindeki etkilerinin hem kısa vadede istikrar hem de uzun vadede demokratikleşme açısından değişken ve ülkeye özgü olduğunu ortaya koymaktadır (L.Ross, 2001).

Birinci kuşak olarak adlandırılan teorinin temelleri Hossein Mahdavy'nin 1970'lerdeki çalışmalarıyla atılmıştır. Mahdavy'ye göre rantçı devlet, sahip olduğu doğal kaynakları tıpkı bir mülk sahibi gibi değerlendirir; bu kaynakların dış pazarlarda satışından elde ettiği gelirleri, toplumun belirli kesimleri arasında dağıtarak toplumsal refahın genel bir artışını sağlar. Ancak bu gelirler üretim ilişkilerini dönüştürecek birikim süreçlerini harekete geçirmez; dolayısıyla ekonomik yapıda sürdürülebilir kalkınma dinamikleri ortaya çıkmaz. Mahdavy, bu tip ekonomilerde vergilendirme temelli bir gelir fazlasının bulunmadığını, dolayısıyla devletten hak talep edebilecek bağımsız bir toplumsal sınıfın da oluşmadığını vurgular (Sune & Özdemir, 2012).

1980'lerle birlikte teorinin kapsamı genişlemiş ve Jacques Delacroix bu alanda önemli katkılar sunmuştur. Delacroix, Mahdavy'nin analizinde dünya ekonomisinin çevresel etkilerinin yeterince hesaba katılmadığını öne sürmüş, bu çerçevede “dağıtımçı devlet” (distributive state) kavramını geliştirmiştir. Ona göre rantçı devlet, kapitalist sınıf yapılarının belirgin olmadığı ortamlarda üretimden ziyade yeniden dağıtım yoluyla varlığını sürdürür. Bu nedenle, Weberci ya da Marksist açıklamalar bu devlet tiplerinin toplumsal dinamiklerini tam anlamıyla yansıtamaz (Sune & Özdemir, 2012).

Rentier Devlet Teorisi'nin gelişiminde bir diğer önemli isim olan Giacomo Luciani ise ikinci kuşakta ortaya çıkmıştır. Luciani, devletleri “üretim” ve “dağıtım” temelli yapılar olarak sınıflandırmıştır. Luciani'ye göre dağıtım devletlerinde demokrasinin işlevi sınırlıdır; çünkü meşruiyet, üretimden elde edilen vergiler üzerinden değil devletin sağladığı rantın yeniden paylaşımı yoluyla tesis edilir (Sune & Özdemir, 2012). Bu durum, toplumsal taleplerin ekonomik üretimden bağımsız bir biçimde kontrol edilmesini sağlar. Hazem Beblawi, literatüre “rantiye zihniyeti” (rentier mentality) kavramını kazandırarak teoriyi toplumsal psikolojik bir boyuta taşımıştır (Sune & Özdemir, 2012). Ona göre bu tür sistemlerde gelir dağılımı, çalışma ve ödül arasındaki bağlantıyı koparır; yurttaşlık bilincinin ve bireysel üretkenliğin gelişmesini engeller. Dolayısıyla üretim yerine rantın paylaşımına dayalı bir kazanç anlayışı hâkim olur. Bu çerçeveyi kurumsal dönüşümler üzerinden geliştiren Jill Crystal ise Kuveyt ve Katar örnekleri üzerinden rantın siyasal sistemler üzerindeki etkilerini incelemiştir. Crystal'e göre petrol zenginliği, yeni devlet aygıtlarının ve karar alma mekanizmalarının oluşumuna yol açsa da iktidar ilişkilerinin temel yapısını değiştirmemiştir (Sune & Özdemir, 2012). Böylece rantın, ekonomik dönüşüm yaratırken siyasal devamlılığı da besleyen bir araç olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

1990'larda rantıye devlet kuramında ortaya çıkan üçüncü kuşak, önceki teorik yaklaşımlardan farklı olarak iç toplumsal ve tarihsel dinamikleri analizlerine katma gerekliliğini vurgulamıştır. Bu kuşağın önde gelen isimlerinden Chaudry (1994), Irak ve Suudi Arabistan'ın ekonomik liberalizasyon süreçlerini karşılaştırmalı olarak inceleyerek, devletin iktisadi çıktıları üzerindeki sosyal tepkilerin ve kurumsal yapıların etkisini tarihsel özgünlükler çerçevesinde açıklamaya çalışmıştır. Chaudry, rantıye devlet analizini yalnızca rant odaklı açıklamalardan çıkararak, mikro düzeydeki karar alma süreçleri ve yerel toplumsal dinamikler üzerinden değerlendirmiştir (Sune & Özdemir, 2012). Örneğin Suudi Arabistan'da devletçilik politikalarıyla oluşan çıkar gruplarının liberalizasyon karşısındaki tutumları ve Irak'ta devletin endüstriyel üretimdeki payının yüksek kalması, piyasa reformlarının başarısızlığını açıklamada tarihsel ve kurumsal bağlamın önemini ortaya koymaktadır. Okruhlik (1999) ise, önceki kuşakları eleştirerek siyasal düzeyi analizlerine yeterince katmadıkları görüşünü ileri sürmüştür. Okruhlik, petrol gelirleriyle muhalefetin tamamen teskin edildiği iddialarını reddetmekte ve bu gelirlerin dağıtımının toplumsal ve siyasal süreçler üzerindeki etkilerinin daha karmaşık olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre, rantıye devlet yaklaşımı devleti “şeyleştirerek” yani toplumsal bağlamdan kopararak analiz etmekte, harcamaların sosyal sonuçlarından bağımsız ele alınmasına yol açmaktadır (Sune & Özdemir, 2012). Okruhlik'in çalışmaları, rantın devlete sağladığı manevra alanını kabul etmekle birlikte, dağıtım politikalarının yatıştırıcı etkisi ve siyasi alanın toplumsal gruplar karşısındaki özergiliği gibi unsurları göz ardı eden önceki yaklaşımları tamamlayıcı niteliktedir.

21. yüzyılın başında ortaya çıkan revizyonist literatür, klasik rantıye devlet kuramının temel varsayımlarını sorgulamış ve rant gelirlerinin devletin yapısını

belirleyen bağımsız değişkenler olarak kullanılamayacağını vurgulamıştır. Bu yaklaşım, harici rantların yerel ve tarihsel belirleyenlerle etkileşim içinde hareket ettiğini ve devlet yapısının oluşumunda bu bağlamın kritik rol oynadığını savunur. Böylece revizyonistler, rantın tek başına devleti şekillendirdiği fikrini aşarak, rantıye devlet analizini daha bütüncül bir çerçeveye taşımıştır. Moore (2002), Körfez Bölgesi'nde petrol fiyatlarının 1981–1999 arasındaki dalgalanmalarını ve bu dalgalanmaların rejim istikrarı üzerindeki etkilerini incelemiştir. Moore, klasik rantıye devlet kuramının aksine, fiyat değişimlerinin doğrudan siyasi istikrarsızlığa yol açmadığını ortaya koymuştur (Sune & Özdemir, 2012). Ona göre petrol gelirleriyle şekillenen ekonomi, devletin gücünü otomatik olarak belirlemez; bunun yerine, iş çevreleri, devlet ilişkileri ve toplumsal üretim sistemleri arasındaki tarihsel ve kurumsal etkileşimler önemlidir. Bu çerçevede Hollanda Hastalığı ve tek sektöre bağımlı ekonomik yapı gibi olguların etkisi, otomatik siyasi sonuçlar doğurmayabilir. Benjamin Smith, Moore'un perspektifini destekleyerek petrol gelirlerinin devlet kurumları üzerindeki etkisinin tek tip ve sabit olmadığını vurgulamıştır (Waldner & Smith, 2014). Smith'e göre petrolün ihracat maddesi olup olmaması ve gelirlerin edinildiği tarihsel zamanlama, devlet yapısı ve politik süreçler üzerinde belirleyici rol oynar (Sune & Özdemir, 2012). Örneğin, 1979 yılında petrol fiyatlarının zirvede olduğunu görmekteyiz. Dolayısıyla İran Devrimi'nin ortaya çıkışı, petrol gelirlerinin yokluğuyla değil bu gelirlerin toplumun geniş kesimlerine yeterince yansıtılmamasıyla ilişkilidir, Endonezya'da ise petrol gelirleri öncesinde modernleşmiş bir devlet yapısına sahip olduğundan benzer muhalif taleplere direnebilmiştir. Revizyonist yaklaşım, bu örneklerle klasik rantıye devlet kuramının yapısal determinist çerçevesini aşmayı ve devletin enerji gelirleriyle şekillenen yapısını tarihsel süreçler, toplumsal yapı ve yerel siyasetle etkileşim üzerinden analiz etmeyi önermektedir. Böylece rantın etkileri yalnızca ekonomik gelirler üzerinden değil siyasi stratejiler, kurumsal yapılar ve toplumsal dinamikler göz önünde bulundurularak değerlendirilir. Bu perspektif, rantıye devlet kuramının önceki kuşaklarının sınırlılıklarını aşarak, devlet ve enerji ilişkilerini daha kapsamlı bir çerçevede anlamayı mümkün kılmaktadır.

2. Enerji Politikaları: Azerbaycan ve Kazakistan Bağlamı

Türk Dünyası coğrafyasındaki petrol ve doğalgaz rezervlerinin büyük bir kısmı Hazar havzasında yoğunlaşmaktadır. Bu durum, enerji gelirlerinin bölgesel devletler için yalnızca ekonomik değil aynı zamanda siyasi bir kaynak haline geldiğini göstermektedir. Rentier Devlet Teorisi bağlamında, Kazakistan ve Azerbaycan gibi enerji zengini ülkelerde devletin petrol ve doğalgaz gelirlerini kontrol etmesi, ekonomik yapının ve rejim istikrarının belirleyicisi olarak öne çıkmaktadır. Hazar havzasının tarihi ve stratejik önemi, bu devletlerin enerji kaynaklarını yalnızca ulusal kalkınma değil aynı zamanda otoriteyi pekiştiren bir araç olarak kullanmalarına olanak sağlamaktadır.

Kazakistan ve Azerbaycan, enerji gelirlerini farklı yöntemlerle yöneterek rentier yapılarını şekillendirmiştir. Azerbaycan'da petrol ve doğalgaz gelirleri merkezi devlet kontrolünde toplanmakta ve SOCAR gibi kurumlar aracılığıyla yönetilmektedir. Gelirlerin bir kısmı sosyal harcamalara aktarılmakta ve bu yöntem rejim istikrarını güçlendirmektedir. Kazakistan ise enerji gelirlerinin önemli bir kısmını yabancı yatırımlarla elde etmekte ve ekonomik çeşitlendirme stratejileri geliştirmeye çalışmaktadır. Buna rağmen gelirlerin yönetimi büyük ölçüde merkezi otoritenin kontrolünde kalmakta, böylece devlet hem ekonomik büyümeyi hem de siyasi istikrarı güvence altına almaktadır.

Hazar havzasındaki enerji kaynaklarının stratejik önemi, bu devletlerin uluslararası enerji piyasalarındaki konumunu da güçlendirmektedir (Özsoy, Sipahi, & Sayın, 2022). Bölgesel enerji kaynaklarının kontrolü, rentier devlet yapısının bir sonucu olarak, devletlerin dış politika ve diplomasi stratejilerini şekillendirmektedir. Moore ve Smith'in revizyonist rantıye devlet literatüründe vurguladığı gibi, petrol gelirlerinin etkisi tek boyutlu olmayıp, tarihsel süreçler, yerel siyasi koalisyonlar ve ekonomik yapı ile etkileşimli bir şekilde değerlendirildiğinde, Kazakistan ve Azerbaycan'ın enerji gelirleri hem ekonomik kalkınmayı hem de rejim istikrarını belirleyen merkezi değişkenler olarak ortaya çıkmaktadır.

Kazakistan ve Azerbaycan, sahip oldukları petrol ve doğalgaz rezervleri sayesinde enerji gelirlerini devlet yapısının merkezi bir unsuru haline getirmiştir. Kazakistan'da Lukoil'in kanıtlanmış rezervlerinin yaklaşık %40'ı ülkeye ait olup, petrol taşımacılığı Atrau-Samara boru hattı üzerinden gerçekleştirilmekte ve enerji gelirleri devletin ekonomik ve siyasi politikalarının belirlenmesinde kritik rol oynamaktadır (Özsoy, Sipahi, & Sayın, 2022). Bu durum, rentier devlet teorisinin öngördüğü gibi, enerji gelirlerinin merkezi otorite tarafından kontrol edilmesi ve bu gelirlerin hem ekonomik kalkınma hem de rejim istikrarı için bir araç olarak kullanılması şeklinde yorumlanabilir. Azerbaycan'da ise enerji gelirleri devletin merkezî kontrolü altında toplanmakta ve petrol ile doğalgaz projeleri SOCAR gibi kamu kurumları aracılığıyla yönetilmektedir (İsmayilov & Budak, 2015). Elde edilen gelirlerin bir kısmı sosyal harcamalar ve kamu hizmetleri yoluyla halka aktarılmakta, bu da rejimin meşruiyetini ve istikrarını pekiştiren bir mekanizma oluşturmaktadır. Her iki ülkede de enerji bağımlılığı yüksek düzeydedir; Kazakistan, enerji gelirlerini ekonomik reform ve çeşitlendirme politikalarıyla uzun vadede bağımlılığı azaltma yönünde kullanmaya çalışırken, Azerbaycan enerji gelirlerini doğrudan rejim istikrarını güçlendiren bir araç olarak kullanmaktadır. Bu farklı kullanım biçimleri, rentier devletlerin enerji gelirlerini hem ekonomik hem de siyasal amaçlarla yönetebileceğini göstermekte ve iki ülkede de bu bağımlılığının devletin yapısal ve kurumsal örgütlenmesinde belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır.

Enerji gelirlerinin yüksek olduğu rentier ekonomilerde doğal kaynaklardan elde edilen finansal kaynaklar yalnızca ekonomik büyümeyi değil aynı zamanda siyasal rejimlerin istikrarını da doğrudan etkileyebilmektedir (Weyland, 2009). Azerbaycan ve Kazakistan örneklerinde enerji projeleri, boru hatları ve hidrokarbon ihracatına dayalı ekonomik yapı devletin mali kapasitesini önemli ölçüde artırmıştır. Bu durum hükümetlerin geniş kamu harcamaları, sosyal programlar ve patronaj ağları aracılığıyla toplumsal destek üretmesine imkan tanımaktadır. Aynı zamanda enerji gelirleri devletin vergiye olan bağımlılığını azaltarak yönetici elitlerin toplumsal aktörler karşısındaki hesap verebilirliğini sınırlayabilmektedir. Bu mekanizma, rentier devlet literatüründe, siyasal elitlerin ekonomik kaynakları merkezi biçimde kontrol etmesine ve bu kaynakları siyasal istikrarı koruyacak biçimde dağıtmasına olanak sağlamaktadır. Dolayısıyla enerji projeleri ve boru hatları yalnızca ekonomik altyapı unsurları olarak değil aynı zamanda devlet kapasitesini güçlendiren ve yönetici elitlerin rejim istikrarını sürdürmesine katkıda bulunan kurumsal ve siyasal araçlar olarak değerlendirilmelidir. Azerbaycan ve Kazakistan örneklerinde görülen enerji temelli gelir yapısı, bu nedenle, siyasal iktidarın kaynak dağıtımını üzerinden toplumsal ve siyasal kontrolünü pekiştiren önemli bir mekanizma olarak ortaya çıkmaktadır (L.Ross, 2001).

Rentier Devlet Teorisi çerçevesinde ele alındığında, Kazakistan'ın enerji üretim profili, ülkenin ekonomik ve siyasi yapısı üzerindeki etkileri bakımından kritik bir öneme sahiptir. Ülkenin elektrik üretiminde kömürün dominant rolü, yalnızca enerji arz

güvenliği açısından değil aynı zamanda devletin ekonomik gelir ve yatırım planlamasında da belirleyici bir faktör oluşturmaktadır. Kömür üretimi ve termik santraller üzerinden sağlanan enerji, Kazakistan'ın iç talebi karşılarken aynı zamanda enerji ihracatı ve bölgesel enerji işbirlikleri için stratejik bir temel sunmaktadır (Yazar, 2011). Bu durum, rentier devlet yaklaşımıyla uyumlu olarak, enerji kaynaklarının merkezi kontrolü ve gelir dağıtım mekanizmalarının devletin ekonomik ve siyasi otoritesini pekiştirmesine olanak tanımaktadır. Kazakistan ve Azerbaycan örnekleri, enerji kaynaklarının hem ekonomik kalkınma hem de siyasi istikrar açısından merkezi rolünü göstermektedir. Kazakistan'ın kömüre dayalı enerji üretimi ve ihracatı, enerji gelirlerinin devletin stratejik politikaları ile doğrudan bağlantılı olduğunu ortaya koyarken, Azerbaycan'da petrol ve doğalgazın yönetimi, rentier devlet modelinin klasik örneklerinden biri olarak dikkat çekmektedir. Her iki ülkenin de enerjide dışa bağımlılığı üzerinden hem ekonomik büyümeyi hem de politik otoriteyi destekleyen bir yapıyı sürdürmektedir.

Orta Asya'nın enerji zenginliği, bölgesel ve küresel jeopolitik dengeleri doğrudan etkilemektedir. Azerbaycan ve Kazakistan, petrol ve doğalgaz rezervleri açısından öne çıkan iki Türk devletidir ve bu kaynaklar, hem iç ekonomik kalkınma hem de dış politikada stratejik araç olarak kullanılmaktadır. Her iki ülke de enerji gelirlerini merkezi devlet mekanizmaları aracılığıyla yönetmekte, böylece ekonomik büyüme ve rejim istikrarını desteklemektedir. Azerbaycan ve Kazakistan'ın enerji politikaları, Hazar havzasındaki petrol ve doğal gaz kaynaklarının uluslararası pazarlara ulaşmasını kolaylaştırmakta ve bu ülkelerin enerji ihracatındaki dışa bağımlılıklarını azaltmaktadır. Trans-Hazar, BTC ve benzeri enerji altyapı projeleri, her iki ülkenin enerji kaynaklarını stratejik olarak yönetmesini mümkün kılarken, ekonomik özerkliklerini güçlendirmekte ve bölgesel enerji piyasalarında etkili bir aktör olmalarını sağlamaktadır (Şilibekova, 2009). Bu durum, enerji gelirlerinin devletin ekonomik ve siyasi yapısını güçlendiren bir araç olarak kullanılmasını sağlayan rentier mekanizmayı desteklemektedir. Enerji taşımacılığı ve ihracat altyapısındaki bu stratejik konum, Azerbaycan ve Kazakistan'a bölgesel güç ve küresel pazarlarda söz sahibi olma imkânı sunmaktadır. Her iki ülke, enerji kaynaklarını yöneterek ekonomik büyümeyi ve siyasi istikrarı sağlamanın yanı sıra, uluslararası enerji piyasalarındaki stratejik konumlarını da güçlendirmektedir. Enerji gelirlerinin merkezi kontrolü ve etkin yönetimi, rentier devlet perspektifinden, devletin hem iç politikada hem de dış ilişkilerde manevra alanını genişleten temel bir unsur olarak öne çıkmaktadır.

Özellikle Azerbaycan ve Kazakistan'ın Hazar Denizi'ndeki enerji kaynakları, her iki ülkenin enerji politikalarının merkezini oluşturmakta ve bölgesel işbirliğini yönlendiren temel unsur olarak öne çıkmaktadır. Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC), Trans-Hazar ve diğer enerji altyapı projeleri, bu ülkelerin enerji kaynaklarını güvenli bir şekilde uluslararası pazarlara ulaştırmasını sağlamaktadır. Bu projeler, Azerbaycan ve Kazakistan'ın enerji ihracatında bağımsızlıklarını artırırken rentier devlet mekanizması çerçevesinde ekonomik kalkınmayı desteklemekte ve rejim istikrarının sürdürülmesine katkıda bulunmaktadır. Böylece Hazar havzası, yalnızca enerji üretim alanı olarak değil aynı zamanda bölgesel enerji diplomasisinin ve stratejik işbirliklerinin merkezi konumunu korumaktadır (Al, 2024).

3. Uluslararası Rekabet ve Orta Asya'nın Jeopolitik Konumu

Orta Asya, sahip olduğu zengin petrol ve doğal gaz rezervleri nedeniyle uluslararası enerji piyasalarının ve küresel güçlerin dikkatini çeken bir bölge konumundadır. Enerji

gelirlerinin büyük kısmının devlet bütçelerine aktığı bu ülkelerde rentier devlet dinamikleri belirgin şekilde gözlemlenmektedir. Kazakistan ve Azerbaycan gibi enerji zengini ülkelerde, devletler enerjiyi hem ekonomik kalkınma hem de siyasi istikrarın merkezi bir unsuru olarak kullanmaktadır. Ancak bu bağımlılık, aynı zamanda enerji gelirlerinin sürdürülebilir kalkınma ve üretken ekonomik faaliyetler yerine dışa bağımlı ve tek kaynaklı bir yapıya dönüşmesine yol açmaktadır.

Kazakistan ve Azerbaycan, enerji ihracatına dayalı ekonomileri sayesinde bölgesel aktörler olarak öne çıkarken, rentier devlet özellikleri nedeniyle ekonomik ve siyasi bağımlılıklara maruz kalmaktadır. Kazakistan, petrol ve kömür rezervlerinin ihracatına büyük ölçüde Rusya üzerinden bağımlı olup, enerji taşımacılığı ve altyapı projelerinin kontrolüyle sınırlı hareket alanına sahiptir. Azerbaycan ise Hazar Denizi'ndeki enerji kaynaklarını BTC ve TANAP gibi boru hattı projeleri aracılığıyla dünya pazarlarına taşıırken, enerji gelirleri üzerinden devletin ekonomik ve siyasi meşruiyetini sürdürmektedir. Bu durum, her iki ülkede enerji gelirlerinin rentier mantığı çerçevesinde devletin merkezi otoritesini güçlendirdiğini, ancak ekonomik çeşitlenme ve üretken yatırımlar açısından sınırlılık yarattığını göstermektedir. Kazakistan ve Azerbaycan, enerji gelirleri sayesinde dış müdahalelere karşı belirli bir özerklik kazanmakla birlikte, enerji pazarlarına erişimde büyük aktörlere bağımlı kalmaktadır. Rentier devlet yapısı, enerji ihracat gelirlerinin iç politikada kullanımını kolaylaştırırken, dış politikada esnekliği sınırlamakta ve bölgesel işbirliklerinde stratejik tercihleri belirlemektedir. Bu durum, Orta Asya'daki enerji zenginliğinin, sadece ekonomik bir avantaj değil aynı zamanda bir bağımlılık ve kontrol aracı olarak da işlev gördüğünü ortaya koymaktadır (ФРАНКЕ, ГАВРИЧ, Г, & АЛІАКБАРОВ, 2010).

Azerbaycan ve Kazakistan'ın Orta Asya ve Hazar Havzası'ndaki enerji işbirlikleri, enerji ihracatında bağımsızlıklarını artırmakta ve bölgesel rentier mantığının yaratabileceği dışa bağımlılığı sınırlamaktadır. BTC, Trans-Hazar ve benzeri altyapı projeleri, bu ülkelerin enerji kaynaklarını güvenli bir şekilde uluslararası pazarlara ulaştırmasını sağlarken, enerji arz güvenliğini güçlendirmekte ve ekonomik kalkınmayı destekleyen fırsatlar yaratmaktadır. Bu projeler, enerji taşımacılığında kapasiteyi artırmakla kalmayıp alternatif güzergahların devreye girmesine ve bölgesel ekonomik entegrasyonun güçlenmesine katkıda bulunmaktadır. Çevresel sürdürülebilirlik açısından da önemli olan bu projeler, fosil yakıtların daha verimli ve güvenli bir şekilde taşınmasını sağlayarak çevresel etkilerin azaltılmasına yardımcı olmaktadır.

Türk Dünyası'nın enerji işbirliği bağlamında Türkiye ve Azerbaycan'ın rolü oldukça belirgindir. 1994'te imzalanan Asrın Anlaşması, Azeri-Çıralı-Güneşli petrol yataklarının işletilmesini mümkün kılmış ve bölgedeki enerji projelerinin Rusya'ya karşı alternatif güzergahlar üzerinden hayata geçirilmesinin ilk adımı olmuştur. Bu anlaşmaya, 30 yıl boyunca geçerli olacak şekilde dünyanın yedi ülkesinden on bir uluslararası şirket imza atmış, Türkiye ise Doğu-Batı enerji koridoru stratejisiyle enerji kaynaklarının Rusya topraklarını atlayarak Batı pazarlarına ulaşmasını sağlamıştır. BTC Projesi, Azerbaycan ve Türkiye arasında 1991'de planlanmış, 2003'te inşaata başlanmış ve 2006'da faaliyete geçmiştir. Bu boru hattı, Azerbaycan petrolünü Türkiye ve Batı pazarlarına güvenli bir şekilde taşımakta olup, yıllık 50 milyon ton kapasiteye sahiptir. 2006'da Kazakistan'ın projeye dahil edilmesi, hem Türk Dünyası hem de küresel enerji piyasası açısından stratejik öneme sahiptir (Özsoy, Sipahi, & Sayın, 2022). BTC, petrol üreticilerinin uluslararası pazarlara ulaşmasını sağlayan 3 milyar dolarlık bir ulaşım altyapısı olup, Orta Asya ve Hazar Havzası enerji ihracatında Rusya'ya olan bağımlılığı kırarak rentier devlet mantığının dışa bağımlı boyutunu sınırlamaktadır. Boru hattının

temelleri, 1998'de Azerbaycan, Türkiye, Kazakistan, Özbekistan ve Gürcistan liderlerinin Ankara Deklarasyonu'nu imzalamasıyla atılmış, hükümetler arası anlaşma ise 18 Kasım 1999'da İstanbul AGİT Zirvesi sırasında Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye tarafından onaylanmıştır. 1.768 kilometre uzunluğa sahip BTC, günlük 1 milyon varil taşıma kapasitesiyle küresel petrol tedariklerinin yaklaşık %1,3'ünü ve Hazar bölgesindeki petrol ticaretinin yaklaşık yarısını sağlamaktadır (Özsoy, Sipahi, & Sayın, 2022). Bakü-Supsa Hattı ile birlikte bu projeler, enerji ihracatında Rusya'ya olan bağımlılığı azaltmakla kalmayıp rentier devletlerin enerji gelirlerinin dış baskılara karşı güvenli ve özerk şekilde yönetilmesine imkân tanımaktadır.

Hazar bölgesinden çıkarılan petrol, Azerbaycan üzerinden uluslararası enerji koridorlarına bağlanarak dünya pazarlarına ulaştırılmaktadır. BTC projesi ve benzeri enerji altyapıları, Azerbaycan ve Kazakistan'ın enerji kaynaklarını küresel piyasalara taşımada alternatif güzergâhlar oluşturarak bu ülkelerin enerji ihracatında Rusya'ya olan bağımlılıklarını azaltmaktadır. Bu durum, her iki ülkenin enerji arz güvenliğini güçlendirirken, enerji gelirlerine dayalı ekonomik yapılarının sürdürülebilirliğini artırmakta ve uluslararası enerji piyasalarındaki stratejik konumlarını pekiştirmektedir. Boru hattının geçtiği bölgelerde ekonomik canlılık, istihdam artışı ve transit gelirlerde kayda değer artışlar gözlemlenmekte, rentier devlet mantığı çerçevesinde enerji gelirlerinin daha özerk ve sürdürülebilir yönetimine katkı sağlamaktadır. 2006 yılında Kazakistan petrolünün, 2010'da ise Türkmenistan petrolünün BTC aracılığıyla taşınmasına yönelik anlaşmalar imzalanmış, böylece enerji ihracatında Rusya'nın belirleyici etkisi sınırlanmıştır. 1760 kilometre uzunluğunda ve günlük 1,2 milyon varil taşıma kapasitesine sahip BTC, Hazar petrolünün Rusya topraklarından geçmeden Akdeniz kıyısındaki Ceyhan terminaline ulaşmasını sağlamıştır (Özsoy, Sipahi, & Sayın, 2022). Bu güzergâh, enerji transitinin güvenliğini artırmanın yanı sıra Hazar havzasındaki enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara daha istikrarlı ve güvenli biçimde ulaştırılmasına olanak tanımaktadır. BTC'nin sağladığı alternatif enerji koridoru, Azerbaycan ve Kazakistan gibi enerji ihracatçısı ülkelerin küresel enerji piyasalarına erişimini kolaylaştırırken, Rusya merkezli güzergâhlara olan bağımlılığı da azaltmaktadır. Bu durum, rentier devlet mekanizması çerçevesinde enerji gelirlerinin dış baskılara karşı daha dengeli bir şekilde yönetilmesine katkı sağlamakta ve söz konusu ülkelere ekonomik ve siyasal özerkliklerini güçlendirmektedir. Bu yönüyle BTC, Hazar ve Orta Asya enerji kaynaklarının uluslararası sisteme entegrasyonunda stratejik bir enerji koridoru olarak bölgesel enerji güvenliği, ekonomik kalkınma ve siyasal istikrar açısından önemli bir rol üstlenmektedir.

BTC Projesi'nin sağladığı bu stratejik avantajlar, Orta Asya enerji üreticisi ülkeler için rentier devlet dinamiklerinin yönetilmesinde kritik öneme sahiptir. Enerji gelirlerinin büyük kısmı dış pazarlardan elde edilen kaynaklara dayandığı için, bu gelirlerin yönetimi hem devletlerin ekonomik bağımsızlığı hem de toplumsal istikrar açısından belirleyici olmaktadır. BTC ve benzeri projeler, enerji ihracatçısı devletlerin gelirlerini merkezi otoriteler üzerinden kontrol etme kapasitesini artırarak, dış bağımlılığı azaltmakta ve rentier devletlerde sık görülen "dışa bağımlı gelir şokları" riskini düşürmektedir. Aynı zamanda, Azerbaycan ve Kazakistan'ın enerji ihracatını farklı güzergâhlar üzerinden çeşitlendirme çabaları, bu ülkelerin enerji politikalarında daha bağımsız bir hareket alanı oluşturmaya katkı sağlamaktadır. Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP) ve Güney Gaz Koridoru gibi projeler, Hazar havzasındaki doğal gazın uluslararası pazarlara ulaştırılmasını mümkün kılarken Azerbaycan başta olmak üzere bölge ülkelerinin enerji gelirlerinin çeşitlendirilmesine de olanak tanımaktadır (Beyaz, 2017). Bu durum, enerji ihracatçısı devletlerin gelirlerini yalnızca

tek bir alıcıya veya güzergâha bağımlı kılmadan yönetebilmelerine imkân tanımakta ve rentier devletlerin karşılaşılabileceği ekonomik kırılganlıkları sınırlamaktadır. Bununla birlikte bölgesel enerji altyapısının gelişmesi, Azerbaycan ve Kazakistan açısından yalnızca enerji ihracatıyla sınırlı bir etki yaratmamaktadır. BTC, TANAP ve benzeri enerji projeleri, enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara erişimini kolaylaştırırken aynı zamanda enerji sektörüne bağlı lojistik, inşaat ve hizmet alanlarında yeni ekonomik faaliyetlerin ortaya çıkmasına da katkı sağlamaktadır. Bu süreç, enerji gelirlerinin ekonomik yapı içerisinde daha geniş alanlara yayılmasına olanak tanıyarak enerji zenginliği ile ekonomik kalkınma arasında daha güçlü bir ilişki kurulmasına yardımcı olmaktadır. Böylece enerji altyapı projeleri, Azerbaycan ve Kazakistan'da hem ekonomik büyümenin desteklenmesinde hem de enerji gelirlerinin siyasal ve ekonomik istikrar üzerindeki etkisinin güçlendirilmesinde önemli bir rol üstlenmektedir.

Güney Gaz Koridoru, TANAP ve TAP projeleri aracılığıyla Orta Asya ve Hazar Havzası ülkelerinin enerji ihracatını Rusya ve Çin gibi büyük güçlerin kontrolünden bağımsız olarak gerçekleştirebilmesine olanak tanımaktadır (Özsoy, Sipahi, & Sayın, 2022). Bu durum, rentier devlet mantığı çerçevesinde enerji gelirlerinin yönetiminde özerklik kazandırmakta ve dışa bağımlı gelir şoklarının riskini azaltmaktadır. Azerbaycan ve Kazakistan gibi enerji üreticisi devletler, bu boru hatları sayesinde gelirlerini çeşitlendirebilmekte ve enerji ihracatını daha güvenli ve sürdürülebilir bir şekilde planlayabilmektedir. Azerbaycan ve Kazakistan açısından ise bu boru hatları yalnızca enerji ihracatının teknik altyapısını oluşturmakla kalmamakta, aynı zamanda bu ülkelerin bölgesel enerji politikalarındaki stratejik konumlarını güçlendirmektedir. TANAP ve TAP gibi projeler aracılığıyla sağlanan gaz akışı, Hazar havzasındaki enerji kaynaklarının küresel pazarlara daha güvenli ve istikrarlı biçimde ulaştırılmasına imkân tanımaktadır. Bu durum, Azerbaycan ve Kazakistan'ın enerji zenginliğini uluslararası enerji piyasalarına entegre ederken aynı zamanda enerji ihracatını farklı güzergâhlar üzerinden çeşitlendirmelerine olanak sağlamaktadır. Böylece söz konusu ülkeler, enerji gelirlerini daha sürdürülebilir bir şekilde yönetebilmekte ve rentier devlet yapısının doğurabileceği dışa bağımlılık risklerini kısmen dengeleyebilmektedir (Yazar, 2011). Bu durum, Azerbaycan ve Kazakistan'ın enerji koridorları içerisindeki stratejik konumlarını güçlendirmekte ve enerji gelirlerinin daha özerk ve sürdürülebilir biçimde yönetilebilmesi için gerekli altyapıyı oluşturmaktadır. Boru hattı projeleri aynı zamanda ekonomik ve toplumsal boyutlarda da önemli etkiler yaratmaktadır. Enerji projeleri kapsamında geliştirilen altyapı yatırımları ve lojistik faaliyetler, yeni istihdam alanları oluşturmakta ve enerji sektörüne bağlı ekonomik faaliyetlerin genişlemesine katkı sağlamaktadır. Enerji ihracatından elde edilen gelirler, bu ülkelerin mali kapasitesini güçlendirirken rentier devlet mantığı çerçevesinde devletin kaynak dağıtımındaki rolünü de artırmaktadır. Bu çerçevede enerji gelirlerinin yönetimi, yalnızca merkezi bütçeyi destekleyen bir unsur olarak kalmamakta; aynı zamanda altyapı yatırımları, bölgesel kalkınma projeleri ve sosyal harcamalar aracılığıyla ekonomik refahın daha geniş toplumsal kesimlere yansımaya da olanak tanımaktadır.

Orta Asya'nın zengin enerji kaynakları, başta Kazakistan ve Azerbaycan olmak üzere Türk Dünyası ülkelerini küresel aktörlerin rekabet alanına taşımakta, bu ülkelerin enerji gelirlerinin yönetiminde dışa bağımlılık ve kırılganlık risklerini artırmaktadır. Bu çerçevede Türk Devletleri Teşkilatı'nın kurulması, bölgesel işbirliğini ve enerji gelirlerinin daha özerk bir şekilde yönetilmesini mümkün kılarak, enerji bağımlılığı kaynaklı riskleri azaltan önemli bir mekanizma olarak değerlendirilebilir. Teşkilat, aynı zamanda Türk Cumhuriyetleri arasındaki enerji projelerinin koordinasyonunu ve stratejik işbirliğini güçlendirmektedir. Türk Dünyası'nın enerji potansiyeli, rentier devlet

mantığı çerçevesinde analiz edildiğinde, bu kaynakların ekonomik ve siyasi özerklik sağlamak için önemli bir araç olduğunu göstermektedir. Azerbaycan, 2 milyar ton kanıtlanmış petrol ve 2,6 trilyon m³ kanıtlanmış doğalgaz rezervi ile bölgesel enerji ihracatında öncü konumdayken (İlbaş, 2023), TANAP projesi aracılığıyla bu kaynakların Rusya ve Çin'e bağımlı olmadan Batı pazarlarına ulaşması mümkün olmaktadır. Kazakistan ise 4,2 milyar varil petrol ve 2,3 trilyon m³ doğalgaz rezervine sahip olup, üretim kapasitesini BTC ve diğer boru hattı projeleriyle uluslararası pazarlara aktarmaktadır (İlbaş, 2023). Bu altyapılar, enerji gelirlerinin daha bağımsız bir şekilde yönetilmesine ve dışa bağımlı gelir şoklarının sınırlanmasına hizmet ederek rentier devletlerin temel kırılganlıklarını azaltmaktadır. Enerji boru hattı projeleri, ekonomik ve toplumsal etkiler açısından da önem taşımaktadır. BTC, TANAP ve TAP gibi projeler, güzergâh üzerindeki istihdamı artırmakta, transit gelirleri çoğaltmakta ve bölgesel ekonomik kalkınmaya katkı sunmaktadır. Bu durum, enerji gelirlerinin sadece merkezi otoriteye bağımlı kalmadan, sürdürülebilir bir şekilde kullanılmasına imkân tanımakta ve rentier devletler için dışa bağımlılığın yol açtığı kırılganlıkları azaltmaktadır (İlbaş, 2023). Bu projeler, enerji arz güvenliğini sağlamanın yanı sıra bölgesel istikrar ve ekonomik özerklik açısından da kritik öneme sahiptir. Genel olarak Türk Dünyası, yaklaşık 600 milyar kWh elektrik tüketimi, 30 trilyon m³ kanıtlanmış doğalgaz ve 10 milyar ton (yaklaşık 70 milyar varil) petrol rezervi ile küresel ölçekte önemli bir ekonomik güç oluşturmaktadır (İlbaş, 2023). Kazakistan ve Azerbaycan'ın enerji kaynakları, bölgedeki rentier devlet dinamiklerini belirler. Bu işbirliği, enerjide dış bağımlılığa karşı alınmış stratejik bir önlem niteliğinde olup, Türk Dünyası'nın küresel enerji piyasasında etkili ve güvenli bir aktör olarak konumlanmasını sağlamaktadır.

4. Kazakistan'ın Enerji Politikası ve Rejim İstikrarı

Kazakistan, Orta Asya'nın enerji kaynakları bakımından en zengin ülkelerinden biri olup, ekonomisinin temel dayanağını petrol ve doğalgaz gelirleri oluşturmaktadır. Ülkenin ihracat gelirlerinin büyük kısmı enerji sektöründen sağlanmakta, bu da Kazakistan'ı klasik bir rentier devlet örneğine yaklaştırmaktadır. Sahip olduğu bu enerji potansiyeli, ekonomik kalkınmayı desteklerken, aynı zamanda siyasi rejimin istikrarının en önemli dayanaklarından biri hâline gelmiştir. Bağımsızlığını kazandığı 1991 yılından bu yana Kazakistan, enerji sektörünü ulusal kalkınmanın merkezine yerleştirmiştir. Tengiz, Kaşagan ve Karachaganak gibi büyük petrol sahaları, ülkenin enerji ihracatında belirleyici rol oynamaktadır. Moore (2002) ve Smith (2007) gibi revizyonist rentier devlet literatürünün temsilcileri, petrol gelirlerinin rejim istikrarı üzerindeki etkisinin sadece gelir miktarına değil, bu gelirlerin yerel siyasetle nasıl eklendiğine bağlı olduğunu vurgulamıştır. Kazakistan örneğinde, enerji gelirleri kamu yatırımları ve altyapı projeleri aracılığıyla yeniden dağıtılmakta ve halkın devlete yönelik ekonomik bağlılığı pekiştirilmektedir. Bu durum, rentier devlet teorisinin ilk kuşağı olan "finansal bağımlılık ve gelir dağıtım etkisi" mekanizması ile doğrudan ilişkilidir (Ajılı & Hasanichenar, 2021).

Siyasal açıdan enerji gelirleri, Kazakistan'da rejim istikrarının finansal temeli olarak işlev görmektedir. Nursultan Nazarbayev'in uzun süreli liderliği döneminde yönetim modeli, ekonomik büyüme ve refah artışı üzerinden toplumsal meşruiyet sağlamıştır. Devlet, enerji gelirleri sayesinde hem kamu sektörünü genişletmiş hem de elitler arası dengeyi koruyan patronaj ilişkilerini sürdürmüştür. Bu yaklaşım, halkın siyasi katılım talebini sınırlarken, rejimin ekonomik başarı üzerinden meşruiyet üretmesine olanak tanımıştır. Kazakistan'da rejim istikrarı, enerji gelirlerinin sürekliliğine ve bu gelirlerin elitler ve halk arasında dengeli biçimde paylaşılmasına dayanmaktadır. Bu, rentier devlet

teorisinin ikinci ve üçüncü kuşak yaklaşımlarının altını çizdiği siyasi ve kurumsal bağımlılığı göstermektedir (Ajılı & Hasanichenar, 2021). Ancak bu istikrar yapısal olarak kırılğan bir nitelik taşımaktadır. Kazakistan ekonomisi, enerji fiyatlarındaki dalgalanmalara karşı oldukça hassastır. Özellikle petrol fiyatlarının düştüğü dönemlerde gelir kayıpları, sosyal harcamaların azalmasına ve halkın memnuniyetsizliğine yol açmaktadır. 2022’de yaşanan protestolar, enerji gelirlerine dayalı refah dengesinin bozulmasının siyasal istikrarı ne kadar kolay sarsabildiğini göstermiştir. Günümüzde yönetim, enerji bağımlılığını azaltmak için ekonomik çeşitlenmeye yönelse de bu dönüşüm hâlen sınırlı düzeydedir. Smith’in revizyonist perspektifinde olduğu gibi, Kazakistan’daki hükümetler de petrol gelirlerini yalnızca ekonomik büyüme aracı olarak değil aynı zamanda yerel siyasetle eklenilen bir araç olarak kullanmaktadır.

5. Azerbaycan’ın Enerji Politikası ve Rejim İstikrarı

Azerbaycan, Hazar Denizi kıyısında yer alan ve enerji kaynakları bakımından oldukça zengin bir ülkedir. Tıpkı Kazakistan gibi Azerbaycan da ekonomisini büyük ölçüde petrol ve doğalgaz ihracatına dayandırmaktadır. Enerji sektöründen elde edilen gelirler, hem ülke ekonomisinin omurgasını oluşturmakta hem de siyasal rejimin devamlılığı için bir araç işlevi görmektedir. Bu yönüyle Azerbaycan, Rentier Devlet Teorisi’nin öngördüğü yapısal dinamikleri açık biçimde yansıtan bir örnektir (Altunışık, 2014). Bağımsızlığın ardından Azerbaycan, enerji alanında uluslararası yatırımcılarla iş birliğini öncelik haline getirmiştir. 1994 yılında imzalanan “Asrın Anlaşması”, ülkenin petrol rezervlerinin Batılı şirketlerle ortak üretimini ve ihracatını mümkün kılmıştır. Bu anlaşma, Azerbaycan’ı kısa sürede bölgesel bir enerji merkezi haline getirmiştir. BTC petrol boru hattı ve Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE) doğalgaz hattı gibi projeler, ülkenin hem ekonomik hem de jeopolitik konumunu güçlendirmiştir. Bu projeler, Rusya’ya olan enerji bağımlılığını azaltarak, Azerbaycan’ın enerji arz güvenliğini artırmakta ve rentier devlet mantığı çerçevesinde enerji gelirlerinin daha özerk yönetilmesini mümkün kılmaktadır (Özsoy, Sipahi, & Sayın, 2022).

Siyasal açıdan, enerji gelirleri Azerbaycan’da rejim istikrarının temel dayanaklarından biridir. 2003 yılından itibaren İlham Aliyev’in liderliğinde süregelen yönetim, enerji gelirlerini sosyal politikalar ve altyapı yatırımları yoluyla halka yansıtarak ekonomik meşruiyet üretmiştir. Devlet, enerji sektöründeki yüksek gelirleri kullanarak kamu istihdamını artırmış, maaş ve sosyal yardımları genişletmiş, böylece toplumsal muhalefetin tabanını daraltmıştır. Bu durum, rentier devletin “siyasal sessizlik” etkisi olarak tanımlanabilecek bir olgu yaratmıştır: halk, ekonomik refah karşılığında siyasal taleplerini sınırlı tutmuştur (Altunışık, 2014). Azerbaycan rejiminin istikrarı, aynı zamanda elitler arası dengeye ve enerji gelirlerinin bu elitler arasında adil biçimde dağıtılmasına dayanmaktadır. Devlet, enerji rantını yalnızca halkla değil, siyasi ve ekonomik elitlerle paylaşarak potansiyel çatışmaları önlemekte, böylece sistemin iç bütünlüğünü korumaktadır (ДАНИЛЕНКО, 2013). Bu durum, rentier devlet teorisinin dördüncü kuşağının vurguladığı “gelirlerin siyasallaşması” boyutunu desteklemektedir (Hlavac, 2010). Ancak tıpkı Kazakistan’da olduğu gibi Azerbaycan’ın istikrarı da yapısal bir kırılğanlık taşımaktadır. Ülke ekonomisi hâlâ büyük ölçüde enerji gelirlerine bağımlıdır ve küresel petrol fiyatlarındaki dalgalanmalar, bütçe dengesini doğrudan etkilemektedir. Enerji gelirlerinin azalması durumunda rejimin halk üzerindeki ekonomik meşruiyet zemini zayıflamakta, bu da siyasal istikrar açısından potansiyel riskler doğurmaktadır. Bununla birlikte, Azerbaycan yönetimi dış politikada enerji diplomasisini etkin bir biçimde kullanarak bu kırılğanlığı dengelemeye çalışmaktadır. Türkiye ve Avrupa Birliği ile kurulan enerji iş birlikleri, ülkenin uluslararası sistemdeki

konumunu güçlendirmekte, bu da iç politikada rejime ek bir dayanıklılık sağlamaktadır. TANAP ve Güney Gaz Koridoru projeleri, enerji gelirlerinin sürdürülebilir ve bağımsız biçimde yönetilmesine hizmet ederken, Azerbaycan'ın ulusal kalkınmasını ve enerji temelli rejim istikrarını pekiştirmektedir (Özsoy, Sipahi, & Sayın, 2022). Böylece enerji, yalnızca ekonomik bir araç değil aynı zamanda rejim istikrarını destekleyen jeopolitik bir güç unsuru haline gelmiştir.

6. Kazakistan ve Azerbaycan Politikalarının Karşılaştırılması

Kazakistan ve Azerbaycan, Orta Asya ve Hazar Havzası'nda enerji kaynakları bakımından en zengin iki ülke olarak, rentier devlet dinamiklerini güçlü bir biçimde sergilemektedir. Her iki ülke de petrol ve doğalgaz ihracatına dayalı ekonomilere sahiptir; bu durum ekonomik büyümeyi desteklerken, rejim istikrarının finansal temelini de oluşturmaktadır (Altunışık, 2014). Kazakistan, Tengiz, Kaşagan ve Karachaganak sahalarıyla petrol üretiminde öncü rol oynarken, Azerbaycan BTC ve BTE projeleri aracılığıyla Hazar petrolünü dünya pazarlarına taşımaktadır. Her iki ülkede enerji gelirleri, devletin kamu yatırımları, altyapı projeleri ve sosyal harcamalar yoluyla topluma dağıtılması suretiyle, rentier devlet mantığı çerçevesinde siyasal meşruiyet sağlamaktadır (Özsoy, Sipahi, & Sayın, 2022). Ancak bu ülkeler arasındaki farklar, enerji bağımlılığı ve rejim kırılganlığı alanında ortaya çıkmaktadır. Azerbaycan'da enerji gelirlerinin büyük kısmı iç piyasada ve kamu sektörü üzerinden dağıtılırken, Kazakistan uluslararası enerji şirketleri ve dış yatırımcılarla iş birliği yaparak enerji gelirlerini hem iç hem dış politikada bir stratejik araç olarak kullanmaktadır (Al, 2024). Azerbaycan, Türkiye ve Avrupa ile kurduğu enerji koridorları sayesinde enerji ihracatında Rusya'ya bağımlılığı azaltmış ve jeopolitik konumunu güçlendirmiştir. Kazakistan ise enerji ihracatında hâlâ büyük ölçüde Rusya üzerinden geçiş yapmaktadır; bu durum fiyat dalgalanmalarına karşı kırılganlığı artırmaktadır. Her iki ülke de rentier devlet teorisinin dördüncü kuşağında vurgulanan gelirlerin siyasallaşması ve elitler arası dağılım mekanizmalarını kullanarak rejim istikrarını sürdürmektedir, ancak Azerbaycan daha çok dış ortaklıklarla kırılganlığı dengelemeye çalışmaktadır (Laporte, 2024).

Kazakistan ve Azerbaycan, her ne kadar enerji gelirlerine dayalı rentier devlet özellikleri sergilese de kaynakların yönetimi ve kurumsal yapılanma açısından önemli farklılıklar göstermektedir. Kazakistan'da enerji gelirleri büyük ölçüde ulusal fonlar ve devlet mekanizmaları aracılığıyla merkezi bir şekilde yönetilmekte, bu da devletin mali kapasitesini artırmakta ve kaynak dağıtımının belirli kurallar çerçevesinde gerçekleşmesini sağlamaktadır. Bu yapı, ekonomik gelirlerin siyasal istikrarı destekleyecek biçimde kullanılmasına imkan verirken elitler arasındaki rekabetin kurumsal çerçeve sayesinde kontrol altında tutulmasını mümkün kılmaktadır. Dolayısıyla Kazakistan'da enerji projelerinin rejim istikrarına etkisi daha çok kurumsal gelir yönetimi ve devlet kapasitesinin güçlendirilmesi mekanizması üzerinden ortaya çıkmaktadır. Öte yandan Azerbaycan'da enerji gelirleri daha doğrudan yürütme erki ve siyasi elitlerin kontrolündedir; kaynakların dağıtımı patronaj ilişkileri ve merkezi karar alma süreçlerine sıkı biçimde bağlıdır. Bu nedenle Azerbaycan örneğinde enerji projelerinin rejim istikrarına katkısı daha çok elit sadakati ve patronaj temelli kaynak dağıtım mekanizması üzerinden açıklanabilir. Bu kurumsal farklılıklar, doğal kaynak gelirlerinin siyasal etkilerini de şekillendirmektedir. Kazakistan'da merkezi yönetim ve fonlar aracılığıyla yapılan dağıtım, devletin mali kapasitesini güçlendirerek kamu hizmetleri ve sosyal programlar üzerinden toplumsal destek oluşturulmasına olanak tanımaktadır. Bu durum, elitler arası güç mücadelesini sınırlandırırken rejimin istikrarını sürdüren kurumsal mekanizmaların etkinliğini de artırmaktadır. Azerbaycan'da ise

gelirlerin elit kontrolünde ve patronaj ilişkileri yoluyla dağıtılması, toplumsal desteği doğrudan etkileyen bir araç olarak işlev görür; ancak kurumsal sınırlamaların görece zayıf olması, siyasi hesap verebilirlik ve elitler arası dengeyi farklı biçimde şekillendirmektedir. Kazakistan'da görece kurumsallaşmış gelir yönetimi ön plana çıkarken, Azerbaycan'da merkezi elit kontrolüne dayalı bir dağıtım modeli daha belirgin hâle gelmektedir. Bu karşılaştırma, rentier devlet teorisinin yalnızca tek tip açıklamalar sunmadığını, kurumsal bağlam ve yönetim modellerinin doğal kaynak gelirlerinin siyasi etkilerini belirlemede kritik rol oynadığını göstermektedir (ФРАНКЕ, ГАВРИЧ, Г., & АЛЖАБАНОВ, 2010).

Bu çerçevede enerji politikalarının yalnızca ekonomik veya jeopolitik boyutlarıyla ele alınması, Azerbaycan ve Kazakistan'daki rentier devlet dinamiklerini açıklamak için tek başına yeterli değildir. Asıl belirleyici unsur, enerji gelirlerinin devlet yapısı içinde nasıl kurumsallaştığı ve hangi siyasi mekanizmalar aracılığıyla dağıtıldığıdır. Azerbaycan'da enerji gelirlerinin büyük ölçüde merkezi yönetim tarafından kontrol edilmesi ve devlet fonları aracılığıyla dağıtılması, siyasi elitler arasındaki güç dengesinin korunmasına ve rejimin meşruiyet üretme kapasitesinin güçlenmesine katkı sağlamaktadır (Beblawi & Luciani, 1987). Buna karşılık Kazakistan'da enerji gelirlerinin ulusal fonlar ve yarı kurumsal yapılar üzerinden yönetilmesi, ekonomik istikrarı destekleyen daha kurumsallaşmış bir kaynak yönetimi modelinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu farklılık, her iki ülkenin benzer enerji zenginliğine sahip olmasına rağmen rentier devlet mekanizmalarının siyasi sonuçlarının aynı şekilde ortaya çıkmadığını göstermektedir. Dolayısıyla enerji gelirlerinin varlığından ziyade bu gelirlerin yönetim biçimi ve kurumsal yapılarla ilişkisi, rentier devletlerin siyasi ve ekonomik sonuçlarını belirleyen temel unsur olarak değerlendirilebilir (Chaudhry, 1994).

Bu bağlamda Azerbaycan ve Kazakistan örnekleri, rentier devlet literatüründe sıklıkla varsayılan tek tip sonuçların her durumda ortaya çıkmadığını göstermesi açısından önem taşımaktadır. Her iki ülke de enerji ihracatına dayalı benzer ekonomik yapılara sahip olsa da enerji gelirlerinin siyasi sistem içindeki kullanım biçimleri farklı kurumsal sonuçlar üretmektedir. Azerbaycan'da enerji gelirlerinin merkezi siyasi yapı içinde yoğunlaşması, devletin ekonomik kaynaklar üzerindeki kontrolünü artırarak siyasi sadakat üretimi ve elitler arası denge mekanizmalarının sürdürülmesinde belirleyici bir rol oynamaktadır. Kazakistan'da ise enerji gelirlerinin bir kısmının ulusal fonlar ve kurumsal düzenlemeler aracılığıyla yönetilmesi, ekonomik istikrarın korunmasına yönelik daha kurumsallaşmış bir yapı ortaya çıkarmıştır. Bu farklılık, rentier devlet modelinin yalnızca enerji gelirlerinin varlığıyla değil bu gelirlerin kurumsal yönetimi ve dağıtım biçimiyle birlikte değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir (Schwarz, 2008). Dolayısıyla Azerbaycan ve Kazakistan karşılaştırması, enerji zenginliğinin tek başına benzer siyasi sonuçlar üretmediğini; aksine devlet kapasitesi, kurumsal yapı ve elit ilişkilerinin bu süreci şekillendiren temel değişkenler olduğunu ortaya koymaktadır.

6.1. Enerjiye Dayalı Ekonomik Yapı ve Rentierlik Düzeyi

Kazakistan ve Azerbaycan ekonomilerinin temel özelliği, yüksek oranda enerji ihracatına dayalı olmalarıdır. Kazakistan, özellikle Tengiz, Kaşagan ve Karachaganak sahalarından elde ettiği petrol gelirleri sayesinde Orta Asya'nın en büyük enerji ihracatçısı haline gelmiştir. Azerbaycan ise Hazar Denizi'ndeki zengin rezervleriyle, 1994 yılında imzalanan "Asrın Anlaşması" sonrasında büyük bir petrol üretim

kapasitesine ulaşmış ve BTC hattı sayesinde Batı pazarlarına doğrudan açılmıştır (Özsoy, Sipahi, & Sayın, 2022). Her iki ülke de enerji gelirlerini devletin merkezi bir güç aracı olarak kullanmış, rantın dağıtımını yoluyla siyasal ve ekonomik kontrol mekanizması oluşturmuştur. Bu anlamda Kazakistan ve Azerbaycan, rentier devlet modelinin klasik üç etkisini açık biçimde sergilemektedir.

- Gelir etkisi: Devletin enerji gelirleri sayesinde geniş sosyal harcamalar yapabilmesi, halkın ekonomik bağımlılığını artırmakta ve rejim meşruiyetini güçlendirmektedir (Saranen, 2019).

- Rant dağıtım etkisi: Enerji rantı, elitler arasında dağıtılarak siyasal sadakat sağlamak ve potansiyel muhalefeti azaltmaktadır. Bu mekanizma, rentier devlet teorisinin dördüncü kuşağında vurgulanan “elit konsensüsü ve gelir paylaşımı” kavramıyla uyumludur (Altunışık, 2014).

- Vergilendirme etkisi: Enerji gelirleri, devletin vergi toplama ihtiyacını azaltmakta ve toplumsal taleplerin siyasal katılıma dönüşmesini sınırlamaktadır (L.Ross, 2001).

Dolayısıyla hem Kazakistan hem de Azerbaycan, enerjiye dayalı gelir yapısı sayesinde yüksek düzeyde rejim istikrarı sağlamalarına rağmen demokratik katılım ve kurumsal şeffaflık açısından sınırlı bir yapıya sahiptir. Bu durum, rentier devlet teorisinin öngördüğü klasik ve modern etkilerin somut birer örneğini oluşturmaktadır.

6.2. Rejim İstikrarı ve Siyasal Yapı

Kazakistan ve Azerbaycan rejimleri, demokratik görünüm altında faaliyet gösterse de pratikte “yumuşak otoriter” veya “hybrid regime” nitelikleri taşımaktadır (Diamond, 2002). Kazakistan’da Nursultan Nazarbayev döneminde devlet, enerji gelirleri üzerinden inşa edilen ekonomik başarıyı meşruiyetin temel kaynağı haline getirmiştir. Tengiz, Kaşagan ve Karachaganak gibi enerji sahalarından elde edilen gelirler, kamu harcamaları, altyapı yatırımları ve sosyal programlar aracılığıyla halkın devlete bağımlılığını pekiştirmiştir. 2022 protestoları, bu istikrarın enerji fiyatlarına ve gelir dağılımına ne kadar bağımlı olduğunu açıkça göstermiştir (İsmayilov & Budak, 2015; İsmayilov & Budak, 2015). Azerbaycan’da ise İlham Aliyev yönetimi, enerji gelirlerini stratejik bir şekilde kullanarak hem halk nezdinde hem de elit çevrelerde sadakat sağlamıştır. Enerji yatırımları, büyük altyapı projeleri (BTC, TANAP, Güney Gaz Koridoru) ve sosyal yardımlar aracılığıyla siyasal istikrarın aracı haline gelmiştir (Özsoy, Sipahi, & Sayın, 2022). Bu bağlamda, Azerbaycan’daki rejim, rentier devlet teorisinin “siyasal sessizlik” etkisini göstermekte; yani enerji gelirleri halkın ekonomik refahını destekleyerek siyasal taleplerin ve muhalefetin sınırlı kalmasını sağlamaktadır (L.Ross, 2001). Her iki ülke de enerji gelirlerini toplumsal ve elitler arası kontrol mekanizması olarak kullanmakta, bu sayede rejim istikrarını sürdürmektedir. Bununla birlikte, enerjiye dayalı bu istikrar yapısal kırılganlıklar taşımakta ve uzun vadede demokratikleşme sürecini yavaşlatmaktadır. Kurumsal gelişimin enerjide dışa bağımlılık çerçevesinde sınırlı kalması, rentier devletlerin klasik risklerinden biri olarak hem Kazakistan hem de Azerbaycan’da gözlemlenmektedir.

6.3. Dış Politika, Enerji Diplomasisi ve Jeopolitik Denge

Kazakistan ve Azerbaycan, enerji kaynaklarını yalnız ekonomik değil, aynı zamanda jeopolitik bir güç unsuru olarak değerlendirmektedir. Kazakistan, coğrafi konumu gereği

Rusya ve Çin arasında denge politikası yürütmektedir. Çin'in "Bir Kuşak Bir Yol" girişimi çerçevesinde önemli bir transit ülke olan Kazakistan aynı zamanda Rusya'nın enerji altyapısına da bağımlıdır. Bu bağımlılık, rentier devlet mantığı çerçevesinde hem ekonomik hem de siyasal kırılmalık yaratmakta, devletin uluslararası ilişkilerdeki manevra alanını sınırlamaktadır (Sairanen, 2019). Azerbaycan ise Türkiye ve Batı ile geliştirdiği enerji projeleri sayesinde Rusya'ya alternatif bir rota oluşturmuştur (Özsoy, Sipahi, & Sayın, 2022). Bu projeler, rentier devletlerin uluslararası sistemde enerji diplomasisi yoluyla kırılmalıklarını dengelemelerine örnek teşkil etmektedir. Bu açıdan bakıldığında, Kazakistan daha çok Avrasya merkezli bir denge politikası, Azerbaycan ise Batı ile enerji ortaklıklarına dayalı bir dış politika izlemektedir. Her iki ülkenin ortak noktası, enerji diplomasisini rejim meşruiyetinin dış politika boyutu olarak kullanmalarıdır. Enerji ihracatı, yalnız gelir değil aynı zamanda uluslararası tanınırlık ve rejim dayanıklılığı üretmektedir (İsmayilov & Budak, 2015). Özellikle Azerbaycan, BTC ve Güney Gaz Koridoru projeleriyle enerji ihracatını Türkiye ve Avrupa pazarlarına yönlendirerek Rusya'ya olan bağımlılığını azaltmış, hem ekonomik hem de siyasi özerklik kazanmıştır. Kazakistan ise Çin ve Rusya ile kurduğu enerji transit ilişkileri sayesinde bölgesel istikrarı sağlamaya çalışmakta, ancak hâlâ enerji fiyatları ve dış talep dalgalanmalarına karşı kırılmalık bir pozisyon sergilemektedir.

6.4. Ortak Sonuç: Rant Temelli İstikrarın Sınırları

Kazakistan ve Azerbaycan, enerji gelirlerini siyasal istikrarın temel kaynağı olarak kullanmakta ancak bu istikrarın sürdürülebilirliği açısından ortak kırılmalıklar taşımaktadır. Petrol ve doğalgaz fiyatlarındaki ani düşüşler, kamu gelirlerini azaltarak sosyal harcamaların kısıtlanmasına ve rejim istikrarının sarsılmasına yol açmaktadır. Bu durum, rentier devletlerin "gelir etkisi" mekanizmasına doğrudan bir örnek teşkil etmektedir: devletin enerjiden elde ettiği gelirler azaldığında, hem halkın ekonomik bağımlılığı hem de siyasal meşruiyet zayıflamaktadır (Sairanen, 2019). Kurumsal kapasitenin ve mali şeffaflığın sınırlı olması, enerji gelirlerinin dağıtımında adaletsizliklere yol açmakta ve uzun vadede toplumsal huzursuzluk riskini artırmaktadır. Azerbaycan'da enerji gelirleri, BTC ve TANAP gibi altyapı projeleri aracılığıyla hem elitler hem de halk arasında stratejik bir şekilde dağıtılarak rejimin siyasal sessizliği sağlanırken, Kazakistan'da petrol ve doğalgaz gelirleri özellikle kamu yatırımları ve patronaj ilişkileri üzerinden istikrarı desteklemektedir (İsmayilov & Budak, 2015). Bu çerçevede, Kazakistan ve Azerbaycan'daki istikrar, kalıcı kurumsal dengelere dayanmayan, enerji gelirlerinin sürekliliğine bağlı olan "rant temelli geçici istikrar" olarak tanımlanabilir. Bu bağımlılık, ülkelerin hem ekonomik hem siyasal kırılmalıklarını şekillendiren temel faktör olarak öne çıkmakta; enerji fiyatlarının dalgalanması, dış talep değişiklikleri veya jeopolitik riskler, bu geçici istikrarı doğrudan tehdit etmektedir. Rentier devlet teorisinin öngördüğü gibi, bu yapı sürdürülebilir demokratikleşme veya kurumsal derinleşme açısından sınırlı bir zemin sunmaktadır.

6.5. Türk Devletleri Teşkilatı ve Bölgesel Enerji İşbirliği

Türk Devletleri Teşkilatı (TDT), enerji kaynaklarının yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda siyasal ve jeopolitik bir güç aracı olarak kullanılmasını teşvik etmektedir. Kazakistan ve Azerbaycan gibi enerji zengini ülkelerin TDT çatısı altında ortak hareket etmesi, enerji ihracatının Rusya ve Çin gibi büyük güçlere olan bağımlılığı azaltacak şekilde çeşitlendirilmesine olanak tanımaktadır (Şilibekeva, 2009). Bu durum, rentier devletlerin karşılaştığı kırılmalıkları azaltmakta ve enerji gelirlerinin bölgesel kalkınma

ve istikrar amacıyla kullanılmasını mümkün kılmaktadır. Boru hattı projeleri, dış bağımlılığı ve transit risklerini düşürerek bölgesel güvenliği artırmaktadır. TANAP, TAP, BTC ve olası Trans-Caspian Gaz Boru Hattı (TCGP) gibi altyapı girişimleri, enerji gelirlerinin sürdürülebilirliğini sağlarken, rentier devletlerin dış baskılara karşı özerkliğini güçlendirmektedir (Özsoy, Sipahi, & Sayın, 2022). TPAO'nun bölgedeki üretim projelerine katılımı ise enerji işbirliğini somutlaştırmakta, hem Kazakistan hem de Azerbaycan'ın enerji ihracatını kontrol edebilecekleri yeni kanallar oluşturmakta ve rent gelirlerinin kolektif bir kalkınma modeline dönüştürülmesine katkı sağlamaktadır. Böylece TDT, enerjiye dayalı ekonomik ve siyasal istikrarın bölgesel ölçekte güvence altına alınmasını sağlayan bir mekanizma olarak öne çıkmaktadır (İlbaş, 2023). Enerji gelirlerinin toplum ve elitler arasında dengeli biçimde dağıtılması, rentier devletlerin öne çıkan kırılganlıklarını azaltmakta ve risklerin yönetilmesine olanak tanımaktadır. Bu stratejik yaklaşım, Türk Dünyası'nın enerji potansiyelini ekonomik büyüme, siyasal istikrar ve uluslararası etki aracı olarak bütünleştiren kapsamlı bir model sunmaktadır.

Sonuç

Bu çalışma, Kazakistan ve Azerbaycan örnekleri üzerinden enerji kaynaklarının ekonomik ve siyasal yapılar üzerindeki etkilerini rentier devlet yaklaşımı çerçevesinde incelemiştir. Her iki ülkenin de petrol ve doğal gaz rezervleri bakımından zengin olması ve ekonomilerinin büyük ölçüde enerji ihracatına dayanması, enerji gelirlerinin devlet yapısı ve siyasal istikrar üzerinde belirleyici bir rol oynadığını göstermektedir. Elde edilen bulgular, rentier devlet modelinde vurgulanan gelir etkisi, rant dağıtım mekanizması ve vergilendirme ilişkilerinin bu ülkelerde farklı biçimlerde işlediğini ortaya koymaktadır.

Kazakistan örneğinde Tengiz, Kaşagan ve Karachaganak sahalarından elde edilen enerji gelirleri, devletin ekonomik kapasitesini güçlendiren temel unsurlar arasında yer almaktadır. Bu gelirlerin önemli bir kısmının kurumsal mekanizmalar ve ulusal fonlar aracılığıyla yönetilmesi, devletin mali kontrolünü artırmakta ve ekonomik kaynakların belirli bir düzen içinde dağıtılmasını sağlamaktadır. Bu durum, elitler arası güç dengelerinin korunmasına katkıda bulunarak siyasal istikrarın sürdürülmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bununla birlikte 2022 yılında yaşanan protestolar, enerji gelirlerine dayalı ekonomik istikrarın mutlak bir güvence sağlamadığını ve küresel enerji fiyatlarındaki dalgalanmalar ile toplumsal beklentiler arasındaki dengenin kırılgan olabileceğini göstermiştir. Azerbaycan'da ise enerji gelirlerinin siyasal sistem üzerindeki etkisi farklı bir biçimde ortaya çıkmaktadır. BTC ve BTE gibi stratejik boru hatları ve enerji projeleri, yalnızca ekonomik büyüme açısından değil aynı zamanda siyasal meşruiyetin güçlendirilmesi bakımından da önemli bir araç işlevi görmektedir. Enerji gelirlerinin merkezi siyasal yapı içinde yönetilmesi ve bu kaynakların toplumsal refah programları ile elitler arası ilişkilerde kullanılması, rejimin toplumsal destek tabanını korumasına katkıda bulunmuştur. Bu bağlamda Azerbaycan örneğinde enerji gelirlerinin siyasal sadakat ve meşruiyet üretimi açısından belirgin bir rol üstlendiği görülmektedir.

Araştırma bulguları ayrıca bölgesel enerji işbirliklerinin ekonomik ve siyasal sonuçlarını da ortaya koymaktadır. Türk Devletleri Teşkilatı çerçevesinde geliştirilen enerji projeleri, Kazakistan ve Azerbaycan'ın enerji ihracatını çeşitlendirmesine ve uluslararası enerji piyasalarındaki konumlarını güçlendirmesine katkı sağlamıştır. TANAP, TAP, BTC ve Trans-Hazar gibi projeler yalnızca enerji taşımacılığını kolaylaştıran altyapılar olarak değil aynı zamanda bölgesel işbirliği ve ekonomik

entegrasyonu destekleyen stratejik girişimler olarak da değerlendirilebilir. Bu gelişmeler, enerji gelirlerine aşırı bağımlılığın yaratabileceği kırılganlıkları sınırlarken, bölgesel düzeyde ekonomik dayanıklılığın artırılmasına da katkıda bulunmaktadır.

Sonuç olarak; Kazakistan ve Azerbaycan örnekleri enerji gelirlerinin devlet kapasitesini güçlendirdiğini ve siyasal istikrarın sürdürülmesinde önemli bir araç olarak kullanıldığını göstermektedir. Bununla birlikte elde edilen bulgular, enerji temelli ekonomik refahın uzun vadede demokratikleşme ve kurumsal bağımsızlık açısından bazı sınırlılıklar yaratabileceğine de işaret etmektedir. Enerji gelirlerinin merkezi yönetim tarafından kontrol edilmesi ve siyasal istikrarın bu kaynaklara dayandırılması, kurumsal çeşitlenme ve demokratik denetim mekanizmalarının gelişimini sınırlandırabilmektedir. Bu nedenle enerji politikaları, bir yandan ekonomik kalkınma ve bölgesel işbirliğini destekleyen stratejik bir unsur olarak önemini korurken diğer yandan siyasal dönüşüm ve kurumsal gelişim açısından dikkatle değerlendirilmesi gereken bir alan olarak ortaya çıkmaktadır.

Makale Bilgileri

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate
Etik Bildirim	Çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.
Yazar Katkıları	Makale tek yazar tarafından hazırlanmıştır.
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. Lisans logosu da kullanılabilir
Dizinleme Bilgisi	ProQuest, ERIH PLUS, DOAJ, EBSCO
Yapay Zekâ Beyanı	Bu çalışmanın hazırlanmasında yapay zekâ araçlarından faydalanılmamıştır.

Article Information

Evaluation	Two Outside Referees / Double-Sided Blinding
Ethical Statement	It is hereby declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation process of this study and that all studies utilized were indicated in the bibliography.
Similarity Scanning	Done – iThenticate
Ethical Statement	The study does not require ethics committee permission.
Author Contributions	Article prepared by a single author.
Conflict of Interest	No conflict of interest declared.
Funding	No external funding was used to support this research.
Copyright & License	Authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 license. License logo may also be used
Indexing Information	ProQuest, ERIH PLUS, DOAJ, EBSCO
Artificial Intelligence Statement	No artificial intelligence tools were used in the preparation of this study.

Kaynakça | References

- Ajlı, H., & Hasanichenar, S. R. (2021). Rethinking the Rentier States and Democracy; Comparative Study of Saudi Arabia and Norway. *International Journal of New Political Economy*. <https://doi.org/10.52547/jep.3.1.85>
- Al, A. (2024). Türkiye'nin Orta Asya Enerji Politikalarındaki Rolü: Jeopolitik Rekabet ve Bölgesel İşbirliği. *Deniz Araştırmaları ve Mavi Strateji Dergisi*, s. 24.
- Altunışık, M. B. (2014). Rentier State Theory and the Arab Uprisings: An Appraisal. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*.
- Beblawi, H., & Luciani, G. (1987). *The Rentier State*. Routledge Library Editions: Politics of The Middle East, 2015.
- Beyaz, H. (2017). Gelişen Dünya Düzeni İçerisinde Türk Dünyası Enerji Koridoru. s. 11.
- Chaudhry, K. A. (1994). Economic Liberalization and The Lineages of The Rentier State. *Comparative Politics*. <https://doi.org/10.2307/422215>
- Diamond, L. (2002). Elections Without Democracy: Thinking About Hybrid Regimes. *Journal of Democracy*. <https://doi.org/10.1353/jod.2002.0025>
- Hlavac, M. (2010). Comment on Benjamin Smith (2004): "Oil Wealth and Regime Survival in the Developing World, 1960-1999". *Georgetown Public Policy Institute*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1690346>
- İlbaş, M. (2023). Türk Birliği Yolunda Türk Dünyası Enerji İşbirliği. *Demokrasi Platformu Dergisi*, s. 3.
- İsmayilov, E., & Budak, T. (2015). Bağımsızlık Sonrası Özbekistan'ın Enerji Politikası. *Bilgesam Analiz*.
- Köstem, S. (2019). The Power of the Quiet? Turkey's Central Asia Strategy. *Italian Institute For International Political Studies*: <https://www.ispionline.it/en/publication/power-quiet-turkeys-central-asia-strategy-24069> adresinden alındı
- L.Ross, M. (2001). Does Oil Hinder Democracy? <https://doi.org/10.1353/wp.2001.0011>
- Laporte, J. (2024, Kasım 4). *Carnegie Endowment For International Peace*. <https://carnegieendowment.org/research/2024/10/bakus-balancing-act-azerbaijan-between-green-energy-and-oil-rents> adresinden alındı
- Özsoy, B., Sipahi, E. B., & Sayın, Y. (2022). Orta Asya'da Enerji Politikaları ve Küresel Rekabet Bağlamında Türkiye'nin Rolü Üzerine Bir Değerlendirme. <https://doi.org/10.19060/gav.1131224>
- Sairanen, M. (2019). Soviet Legacies and the Consolidation of Economic Rentierism in Kazakhstan. *E-International Relations*.
- Schwarz, R. (2008). The Political Economy of State-Formation in The Arab Middle East: Rentier States, Economic Reform and Democratization. <https://doi.org/10.1080/09692290802260662>
- Sune, E., & Özdemir, A. M. (2012). RANTÇI DEVLET YAZINI ÜZERİNE DENEME. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*.
- Şilibekova, A. (2009). Görevimiz Güvenlik: Kazakistan-Türkiye İlişkilerinde Yeni Dönem. *21. Yüzyıl Dergisi*.
- Waldner, D., & Smith, B. (2014). Rentier States and State Transformations. *The Oxford Handbook of Transformations of the State*. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199691586.013.38>
- Weyland, K. (2009). The Rise of Latin America's Two Lefts: Insights from Rentier State Theory. *Comparative Politics*.

- <https://doi.org/10.5129/001041509X12911362971918>
- Yamada, M. (2020). Can a Rentier State Evolve to a Production State? An ‘Institutional Upgrading’ Approach. *British Journal of Middle Eastern Studies*. <https://doi.org/10.1080/13530194.2020.1714867>
- Yazar, Y. (2011). *Enerji İlişkileri Bağlamında Türkiye ve Orta Asya Ülkeleri*. Ankara: SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık Ltd. Şti.
- А.А. Казанцев, С. Л. (2022). ГОСУДАРСТВА-РАНТЬЕ: ВЗАИМОСВЯЗИ ЭКОНОМИКИ И ПОЛИТИКИ. Теория и методология политических исследований. Полис. Политические исследования. <https://doi.org/10.17976/jpps/2022.02.12>
- ДАНИЛЕНКО, Л. Н. (2013). ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К АНАЛИЗУ РЕНТНОЙ ЭКОНОМИКИ (РЕНТНОГО ГОСУДАРСТВА). Национальные интересы: приоритеты и безопасность. Стратегия развития экономики.
- ФРАНКЕ, А., ГАВРИЧ, А., Г, & АЛАКБАРОВ. (2010). КАЗАХСТАН И АЗЕРБАЙДЖАН КАК ПОСТСОВЕТСКИЕ ГОСУДАРСТВА-РАНТЬЕ: ДОХОДЫ ОТ РЕСУРСОВ И АВТОКРАТИЯ КАК ДВОЙНОЕ ПРОКЛЯТЬЕ ПОСТСОВЕТСКИХ РЕЖИМОВ. ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ И ЗАКАВКАЗЬЕ.
- Шмат, В. (2013). РЕНТА И ГОСУДАРСТВА-РАНТЬЕ. ЭКОНОМИКА: ПРИНЦИПЫ ОРГАНИЗАЦИИ. Институт экономики и организации промышленного производства СО РАН, Новосибирск.